

Loodusmõttest aktivismini: saateks keskkondluse erinumbrile

Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, Aet Annist

Võtmesõnad: keskkondlus, keskkonnaliikumised, loodus, keskkond, kirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>

1. Keskkondluse kahetine pale

Noorukese 21. sajandi kesketeks märksõnadeks on keskkonnamuutused ja nendega kaasnevad kriisid, mis väljenduvad ühiskondlikes reaktsioonides üksikisiku tasandil kollektiivse aktivismi vormideni välja – viimases on läbi aegade tegusad olnud just noored (Sloam, Pickard ja Henn 2022; Pickard, Bowman ja Arya 2022). Paralleelselt on eksisteerinud aga ka loodusfilosoofia ja rahvusliku looduskultuuriga seotud nähtusi, mis võivad maailmavaatelistelt tagamaadelt ja osalejate vanuse poolest noorte tegutsemisest oluliselt erineda. Eestis on populaarseks muutunud lood põlis- või metsikust loodusest ning müüdid loodus- või metsarahvast (Kaljundi 2018; Annus 2020; Jonuks ja Remmel 2020). Aktivismi, loodusfilosoofia ja müütide vahel haigutab eksistentsiaalne kuristik, mis on omakorda seotud looduse mõiste arenguga (Hinchman ja Hinchman 2009). Keskkonnamõtte algab plakatlikult looduse ja loodusmõtte surmaga (McKibben 1989; Jørgensen jt 2013). Libby Robin, Sverker Sörlin ja Peter Ward aduvad nende mõistete taustal ajaloolist arengut: loodus on nende sõnul seotud nostalgilise minevikuga, keskkond aga murettekitava tulevikuga (Robin, Ward ja Sörlin 2018). Sõna *keskkond* viitab seega küpsevale kriisile ja seda oli vaja, et märgistada uut moodi järjest valulikumast seost ümbritsevaga. Mõtet, et mitte ainult loodus (ehk keskkond) ei muuda inimest, vaid inimesed muudavad fundamentaalselt ka seda, hakati juba 1940. aastate lõpus väljendama aina murelikumas toonis (Osborn 1948; Vogt 1948; vt ka Ward, Robin ja Sörlin 2018, 1–24). Uues keskkonnaprobleemidega maadlevas maailmas leiti, et varasemad käsitlused looduse ilust ja selle subliimsest jõust enam ei päde. Keskkonna mõiste on seega end jõuliselt lahti rebinud tradit-

Artikli ja kogu erinumbril ilmumist on toetanud Eesti Teadusfondi uurimisprojekt PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“.

sioonilises kirjakultuuris toimunud diskussioonist looduse üle ning sundinud suhteid inimeste ja keskkonna vahel uuesti defineerima, alustades valgelt lehelt.

Ehk aga oleks viljakam lõpetada vaidlus looduse ja keskkonna eristamise üle ning otsida vastust põhiküsimusele – kuidas mõtestada end inimesena seoses ümbritseva. On aeg tunnustada loodusemõtte sügavust ja mõista seda keskkonnadiskursuse osana (Lukas jt 2011; McGrath 2019). Käesolevas erinumbris käsitleme keskkondlust (*environmentalism*) kui nähtust, mis ühendab mõlemat mõttesuunda. Number püüab Eesti ühiskonnas ja kultuuris, kus seni domineeris loodusemõte ja end looduse kaudu rahvuslikult defineeriv mõtlemine, viia romantilist keskkondlust (vt Timothy Mortoni artiklit teooriavahenduse rubriigis) ehk looduslust¹ kokku keskkonna mõiste arenguga. Kui defineerime looduslust laiemal keskkondluse katusmõiste osana, on võimalik näha nende mõistete vahel ka seoseid. See omakorda aitab leida keskkondluse jälgi peale poliitika ja majanduse tähelepanuväärset viisil ka kunstis, kirjakultuuris ja ühiskondlikes nähtustes, milleks tihti on puhkevad vaidlused või protestid. Pingeid kahe kontseptsiooni vahel võib tõlgendada kui keskkondluse kaht tiiba, mille omavahelisele seosele on omane jõuline dünaamika. Looduse ja keskkonnaga seotud mõtlemissuundade ja tegutsemisviiside vahel tekkivates konfliktides võib aimata sõlmpunkte, mis vajavad erilist tähelepanu, kuna just siin ilmestuvad eksisteerivad probleemid (vt Ulrike Plathi ja Kaarel Vanamöldri ning Tõnno Jonuksi ja kaasautorite artikleid käesolevas numbris). Püüame mõista, millal lahknemine „looduse“ ja „keskkonna“ vahel Eestis elavate eri rahvaste kultuurides algas ning kuidas loodus- ja keskkonnaliikumise vormid erisugustes poliitilistes kontekstides arenesid.

Keskkondlus ei ole sama mis keskkonnaliikumine, kuigi viimane võib olla osa esimesest. Sõna *keskkonnaliikumine* on tõlge saksa- ja ingliskeelsetest terminitest *Umweltbewegung* või *environmental movement*. See hõlmab looma-, loodus- ja keskkonnakaitsega seotud organisatsioone, nende taustafilosoofiat ning neist ajenduvat poliitikat. Ameerikas on põhjalikult uuritud metsiku looduse kaitse ja hoidmisega seotud vorme, kuid samasugust tendentsi aimub ka 19. sajandi Euroopas ja Eesti alalgi seoses looma- ja looduskaitse esimeste katsetega (vt Karl Heina artiklit käesolevas numbris ning Plath 2023). Ühiskonnateadlased rõhutavad 20. sajandil keskkonnaliikumiste seoseid teiste ühiskondlike liikumistega, mis algasid 1960. ja 1970. aastatel läänes ning mille võimsad lainetused jõudsid Nõukogude Liitu 1980. aastatel (Silveira 2004 ning Olev Liiviku ja Tambet Muide artiklid siinses numbris). Nende liikumiste seest võrsus globaalselt nii uusi organisatsioone, teadusalasid kui ka poliitilisi parteisid. Hästi uuritud ja globaalseks lahvatanud keskkonnaliikumiste probleemiks on haralisus, mis raskendab nende defineerimist. Käsitledes eel-

1 Mõlemad terminid on välja pakkunud Atko Rimmel; kasutanud Tüür 2021, 332.

kõige keskkonnaliikumisi alates 1970. aastatest, määratlevad Christopher Rootes ja Robert Brulle (2015) neid mitteametlike suhtlusvõrgustikena. Need võivad hõlmata lisaks organisatsioonilise kuuluvusega üksikisikutele ja gruppidele ka eri formaalsusastmega organisatsioone (sh poliitilisi parteisid, nt Rohelisi), mille ühistegevust motiveerib ühine keskkonnaga seotud identiteet või jagatud mure keskkonnaprobleemide pärast. Sellised võrgustikud on üldiselt avatud ja institutsionaliseerimata, ent nende tegevuse vormid ja integratsioonitase varieeruvad. Keskkonnaliikumised ei ole siiski identsed ei organisatsioonide ega protestiepisoodidega. Keskkonnaliikumiseks saab nimetada sellist tegevust ainult siis, kui organisatsioonid (ja teised, tavaliselt vähem ametlikult organiseeritud osalejad) on võrgustunud ja osalevad kollektiivses tegevuses, sisaldab see siis protesti või mitte. Sõltuvalt regioonist, käsitletud juhtumist ja vaatest on keskkonnaliikumiste all käsitletud nii tuumavastaseid liikumisi, toiduaktivismi, kliima-, loomakaitse- ja loomaõiguse liikumisi kui ka keskkonnaõiglust. Tihti võetakse kõik liikumiste vormid kokku metafooriga *ökoloogiline* või *roheline liikumine* ning nende omapäraks võib lugeda suurt mitmekesisust, muutumisvalmidust ja institutsionaliseerumise jõudu (Grasso ja Giugni 2022, 2–3).

Kui 1960. aastatel määratleti siis tekkinud uusi liikumisi, jäid unarusse ajaloolised seosed varasematega. Nii on küll mööndud, et ka 19. sajandi seltsiliikumine sisaldas selliseid nähtusi nagu loomakaitse- ja looduskaitseliikumine (Grasso ja Giugni 2022), ometi jäetakse õhku kahtlus, et tegu oli siiski vaid eliiti hõlmanuga, millele tuleks vastandada hilisem rohujuuresandilt võrsuv aktivism (Silveira 2004). Vähemalt Baltikumi loomakaitse alguse puhul tundub, et seltsid, ehkki rajatud ja juhitud baltisaksa linnakodanike poolt, olid avatud ka läti, eesti ja vene lihtrahvale (Plath 2023). Maria Grasso ja Marco Giugni koostatud raamat „Handbook of Environmental Movements“ („Keskkonnaliikumiste käsiraamat“, 2022) ei tegele selliste keskkonnaprotestide eel ja kõrval eksisteerinud keskkondluse vormidega kuigi palju (Ollitrault 2022). Küll aga tuleks mainida, et just seltside kontekstis räägiti Baltikumis 19. sajandi lõpus esmalt loomakaitseliikumisest ning alates 1911. aastast ka looduskaitseliikumisest. Just selliste näidete tõttu nägime erinumbris sisulist vajadust lisada ühiskonnateaduslikele uurimustele keskkonnaliikumiste kohta selge keskkonnahumanitaarne perspektiiv, mis aitaks seletada keskkondluse arengut ja levikut laiemalt.

Erinumbri võtmepermi *keskkondlus* ingliskeelne alus on sageli ka keskkonnaliikumiste sünonüümina käibiv *environmentalism*, millest on saanud populaarne uurimisobjekt keskkonnaajaloos üle maailma (Doyle ja McGregor 2014). Keskkondluse pikki juuri on otsitud antiikajast või vähemalt keskajast (Pepper 1984), aga seda on defineeritud ka kitsalt tänapäevase nähtusena. Seega on ta mõistena pakkunud katust nii loodus- kui ka keskkonnamõttele, tähistades igasugust huvi looduse ja keskkonna vastu nii poliitikas, majanduses, religioonis, ühiskonnas kui ka kultuuris.

India keskkonnaajaloolane ja -aktivist Ramachandra Guha on teinud küll vahet kohaliku loodusega seotud varasemate liikumiste ja pigem globaalsete keskkonnaprobleemidega tegelevate hilisemate kihistuste vahel (Guha 2020). Tuleb aga rõhutada, et rahvusüleseid seoseid leidub ka kohaliku looduse kaitsmises 19. sajandil ning globaalselt võrgustunud keskkondlasedki võivad tegutseda väga regionaalselt.

2. Regionaalne keskkondlus ja tema globaalsed seosed

„Keskkondlus tõusis esile... sest see oli sedavõrd enesestmõistetav mõte, noorte seas populaarne, nii paljudele hingelähedane.... Nägime pilte suurtest demonstratsioonidest läänes, kuhu inimesed olid tulnud koos oma lastega, need olid otsekuu suured piknikud, ja siin hallis kommunistlikus reaalsuses ihalesime meiegi midagi sama ägedat.“ (Szulecki 2011, 288–289)²

Erinumber ütleb sõna sekka ka arutluses selle üle, kas ja kui võrd regionaalsed nähtused on seotud globaalsetega. Otsime erinumbris selliseid seoseid, rääkides 17. sajandi kliimamuutustega seotud ülestõusudest (Plath ja Vanamõlder) ja nõukogudeaegsest keskkondlusest (Viktor Pål, Linda Kaljundi, Elle-Mari Talivee ja Olev Liivik; vt ka Brain ja Pål 2019), ning avardame seni valdavalt poliitilisest ja ühiskonnateaduslikust perspektiivist läbiviidud Balti keskkonnaliikumiste uuringuid (Galbreath 2010; Pavasars 2014), pakkudes 1980. aastatel toimunud liikumistele avaramat kultuurilist, majanduslikku ja ka keskkondlikku tausta. Hiljutised uurimused on näidanud, et keskkondlus on globaalne nähtus, mida ei saa ideoloogiliselt lahterdada. Nagu ei saa väita, et keskkondlust idablokis ei eksisteerinud, ei saa seda ka siduda üheselt vasakpoolse ideoloogiaga (Doyle ja McGregor 2014, 3). Ideoloogiatest tähtsamaks on osutunud regionaalsed ja regioonideüleised seosed. Kesk- ja Ida-Euroopa keskkonnaliikumistest on juba kirjutatud olulisi ülevaateid (Čísař 2022; 2010; Fagan 2000; 2001; Fagan ja Carmin 2011; Kimla 2016; Velicu 2019; Szulecka ja Szulecki 2019; Pål 2021; Jehlička 2001; Jehlička, Sare ja Podoba 2005). Osutatakse, et selles regioonis ei sündinud 1980. aastate keskkonnaliikumine nullist, vaid sel oli olemas juba teatud keskkondlik taust ja ajalugu. Nõnda on Tšehhi keskkonnaajaloolane Jiří Janáč uurinud, kuidas looduse stalinistliku ümberkujundamise varju võis peita hoopis 1930. aastatest pärit plaane ning kuidas ka Nõukogude Liidus poststalinistlikel viiekümneandil on näha teatud suunamuutust keskkonnakaitse poole, mida autori sõnul tuleks nimetada „tehnokraatlikuks keskkondluseks“ (Janáč 2019). Kuigi sõjajärgsel ajal võib aimata

2 „Environmentalism entered the scene... because it was such an obvious idea, popular among young people, close to the hearts of many... We saw images of huge western demonstrations, where people would appear with their kids, it looked like a big picnic, and here, in this grey communist reality, we longed for something as amazing.“

teatud sarnasusi keskkonna mõistmisel nii Ida- kui ka Lääne-Euroopas, toimub siis selge eristumine laialdaste keskkonnaliikumistega läänes 1970. aastail. Idas tekkisid samal ajal suured probleemid keskkonda puudutava seadusandluse ja selle jõustamise, valitsusväliste ühenduste ja keskkonnaorganisatsioonide arendamisega ning kodanikualgatuste toetamisega (Tucker 2019, 222). Keskkonnaga ei tegelenud ainult demokraatlikud ja liberaalsed riigid, vaid keskkonnahoiuga seotud püüdeid leidub üksteisest väga erinevates, mistahes poliitilise agendaga riikides, ning möödus tundub olevat aeg, kus rahvusvaheliselt prevaleeris vaade, et loodushoidu Nõukogude Liidus ja sellega majanduslikult seotud riikides ei eksisteerinudki (vt Jehlička ja Jacobsson 2021; Brain ja Pál 2019; Pál 2021).

Meie ülesandeks siinses erinumbris on avada loodus- ja keskkonnahoiu mõtet Eestis, analüüsides selle arengut 20. sajandi perspektiivist, heites pilke ka aegadesse enne ja pärast seda pikka aastasada. Vaatleme, milliseid jälgi leidub keskkondluse algusest 20. sajandil, aga ka enne seda, ning otsime, kuidas siinsed nähtused olid seotud teiste sarnaste globaalsete fenomenidega. Lokaalsed ja globaalsed ajalood sulanduvad, on väitnud Robin Attfield seoses Jaapani keskkondlusega – kohalikkus on rahvusülese ajaloo peamine inspiratsiooniallikas ja just rahvasteülese seotuse kaudu on võimalik kohalikul tasandil toimuvat suhestada, mõista ja regionaalsele ja globaalsele taustale paigutada, kaotamata kohaliku kesksust vastupanu ja identiteedi (Attfield 2021, 6–7). Veel on kirjutamata ajalugu, mis näitaks, kuidas nõukogudeaegsed kohalikud keskkonnaliikumised ammutasid toetust nii siit- kui ka sealtpoolt raudset eesriiet, kuid rahvusülese seosed on siingi selgelt adutavad.³ Kirjandus, kunst, ajakirjandus ja muud kultuuriloolised allikad pakuvad uurijatele suurepäraseid võimalusi neisse protsessidesse süüvida.

3. Keskkondlus ja kirjakultuur

Keskkondluse ideestikku peegeldab alati ka kirjakultuur ning järgnevalt on toodud mõned näited sellest. Erinumbri keskmes oleva pika aastasaja loodustunnetuse juured Eestis on hakanud hargnema 18.–19. sajandi baltisaksa, seejärel eesti seltsiliikumisest ning toonasest huvist kodumaa ja selle loodusobjektide (nt rändrahnude) väärtustamise, aga ka näiteks aianduse vastu (kooliaiad ja kodukaunistus tõmbasid inimesi hiljemgi rohkesti kaasa). Carl Robert Jakobsoni „Kooli lugemise raamat“ (1867–1876) kujundas õppurite loodusemõistmist mitmete põlvkondade vältel, üürise elukaarega Juhan Kunder jõudis kirjutada ka loodusõpetuse õpikuid (1877–1885). Rohkesti illustreeritud loomalogusid ilmus Eesti esimeses kirjandus- ja pereajakirjas

3 Baltikumi keskkonnaliikumisi ei ole seni võrreldud teiste sarnaste liikumistega Nõukogude Liidus, idablokis, eksiilis ega ka läänes ja see võrdlus jääb välja ka selle erinumbri eesmärkidest.

Meelejuhataja, mida Kundergi toimetas. Loodusest kirjutas kirjanik Lilli Suburgi toimetatud feministlik ajakiri Linda. Kui tekkis eraldi lastekirjandus, hakati selles žanris avaldama nii originaalteoseid kui vahendama tõlgetena lugusid sõprusest loomadega (kasvõi verinoore Friedebert Tuglase „Siil“, 1901). Praeguseks on Eesti lapsed kasvanud rohkem kui sada aastat Ernest Seton-Thompsoni loomalugudega. Keskkonnaaktivismi üks alguspunkte (kui välja arvata Võhandu veski rahutused 1642. aastal, mis samuti kirjasõnasse on jäädvustatud) oli vanim loomakaitseorganisatsioon Vene keisririigis ehk Loomade Piinamise Vastu Võitlemise Selts Riias aastal 1861 (Plath ja Vanamölder 2018, 33; Plath 2023). Tallinna Loomakaitse Selts järgnes aastal 1869, jäi kestma ning sai seemneks kümneid tuhandeid haaranud loomakaitseliikumisele Eesti Vabariigis. Loomapiinamist kirjeldab rumalusena J. Lipharti uudisjutt „Narwa posatski“ (1890). Kodu- ja metsloomade aktiivse kaitse algus langeb kokku üldiselt loomakaitseliikumiste tekkega Euroopas ja Ameerikas, kus selle tuules tekkis ka looduskirjandus (Contreras Ameduri 2021). Loomakaitse seltsid avaldasid lastele suunatud raamatukesi, kohe Eesti Vabariigi künnisel ilmus suisa kirjanduslik loomakaitse manifest noorele lugejale ehk Karl August Hindrey „Loomade mäss“ (1920), mis koomiksivormis koondab eelnevate kümnendite keskkondluse ideid nii baltisaksa kui ka eesti kontekstist. Hindrey pani nõnda kirja ka oma karulood, kus mainitakse – mitte küll nimeliselt – esimesi rahvusparke maailmas. Riia kandi baltisakslase Manfred Kyberi „Loomade keskel“ ilmus tõlkena eesti keelde 1924.

Esimene looduskaitseala Eesti alal (looduskaitse periodiseerimise kohta vt Koitjärv 2010, 14) loodi 1910 Vaika kaljusaartel koostöös Riia loodusuurijate seltsiga, aga rohujuure looduskaitse on vanem: 1906. aastal sai Vilsandi tuletorni ja päästejaama ülemaks kapten Artur Toom, kes algatas merelindude kaitse Vaikadel. Praegu Vilsandi rahvuspargi aladele jääva linnukaitseala jäädvustas aga kirjandusse esimene eesti looduskirjanik Alma Toom, „linnukuninga“ abikaasa – meie üheks esimeseks otseselt ilukirjandusliku taotlusega loodusraamatuks, mis seejuures Eesti esimest linnukaitseala nii kodu- kui ka välismaal märkimisväärselt tutvustas, võib pidada just tema 1932. aastal ilmunud „Vilsandi linnuriiki“ (Tüür 2004, 22). 1930. aastate lõpu lastekirjandus oli loodusteemade rohke nii originaalis kui ka tõlkes – ilmusid näiteks A. H. Tammsaare „Meie rebane“ (1932), Karl Ristikivi „Lendav maailm“ (1935), Irma Truupõllu „Öömori okaslinn“ (1936), tõlkima hakati Hugh Loftingi „Doktor Dolittle'it“ (1933).

Kui 1921. aastal asutati Tartus teiste eesti teadusseltside hulgas Eesti Ornitoloogiline Ühing, kuulus asutajaliikmete hulka tulevane professor Johannes Piiper, kellest sai Eesti läbi aegade parimaid looduskirjanikke („Pilte ja hääli kodumaa loodusest“, 1935; „Rännakud Eesti radadel“, 1968). Linnuvaatlusse asuti kaasama Eesti elanikkonda ning 1922. aastal pandi ornitofenoloogiliste vaatluste kogumisega alus Eesti harrastusteadusele. Tänapäeval on keskkonnaga seotud harrastusteaduse projektid

need, mille abil loodetakse tõmmata inimeste tähelepanu kliimamuutustele ning panna nad isikliku kogemuse pinnalt keskkonnasäästlikkusest huvituma (Cresswell 2022, 2). 20. sajandi mõjukaima keskkonnaraamatu, merebioloog Rachel Carsoni „Hääletu kevade“ (1962) pealkirjast vastu kõlavat laululindude kadu märkasid samuti just harrastusteadlased, on kirjutanud Margaret Atwood (2012). „Hääletu kevad“ ilmus 1962 ka eesti keeles mükoloog Ain Raitviiru tõlkes.⁴

1933. aastal hakkas Loodusuurijate Selts välja andma ajakirja Eesti Loodus, mille ilmumine Nõukogude okupatsiooniga küll katkes, ent ajakiri taastati 1958. aastal ENSV teaduste akadeemia poolt ning 1967 muutus see kuukirjaks. 1968.–1970. aastal algatas sooteadlane Viktor Masing ajakirjas nn soodesõja (see nimetus tuli küll hiljem), keskkonna- ja vastupanuliikumise, mis võitles edukalt soode kuivendamise vastu: 1981. aastal loodi 30 sookaitseala. Ann Marvet on öelnud, et

meid toetas, tänapäeva kõnepruuki kasutades, ka tädi Maali: Eesti Looduse trükiarv oli sel ajal umbes 40 000 ja suurenes soodesõja ning muu inimesi erutava toel järgmise kümnendi alguseks 58 000-ni. Lugejaid oli aga mitu korda rohkem, sest kaugeltki iga soovija ei saanud defitsiitset ajakirja endale koju tellida. (Kukk 2010, 37)

Marvet ise saanud rabade kaitsmise pisiku A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“ maastike ajal – kord Vargamäe Andrese algatatud kraavitamine oli stalinistlike võtete mastaabis Lõuna-Kõrvemaa rabamaastikud sootuks kaotanud (Kukk 2010, 39).

Okupatsiooniga katkestatud keskkonnakirglik seltsiliikumine ärkas mitmes vormis ellu, kui looduskaitse muutus 1956. aastast Eesti NSVs ametliku propaganda osaks. 1958. aastal sündis geograaf Jaan Eilarti eestvedamisel esimene üliõpilaste looduskaitseühendus maailmas: Tartu Üliõpilaste Looduskaitsering (TÜLKR). Eilart põimis järgnevalt ühte looduse ja kultuuriloo: 1966 asutati tema algatusel Eesti NSV Looduskaitse Selts (ELKS), mille tuumiku moodustasid TÜLKRi vilistlased, noored ja ärksad looduskaitjad, kes suunamise tõttu olid sattunud tööle kõikjale üle Eesti. Selle esimesteks auliikmeteks valiti 1969. aastal ka Friedebert Tuglas ja Johannes Piiper. 1930. aastate riigi poolt suunatud kodukaunistus sai ELKSiga justkui uue hoo. Hakati taunima reostust, rõhutati ilu loomist ja olemasoleva väärtustamist, sellega kaasnes loodusraamatute populaarsus ja suured trükiteerakad. Fred Jüssi „Kajakad kutsuvad“ ja Eerik Kumari „Lindude laht“ (mõlemad 1966) tähistavad looduskirjanduse uut algust. 1967. aastal linastunud Mart Pordi dokumentaalfilm „Loodus ja inimene“ kõneles juba kriitiliselt Eesti keskkonnaseisundist. Ka kirjandusse ja kunsti

⁴ Raitviir oli ka ulmehuviline – antoloogia „Lilled Algernonile“ (1976) koostamise eest on ta saanud Eesti Ulmeühingu elutööpreemia.

hakkasid hiilima keskkonnamured, mida peegeldavad kasvõi Jaan Rannapi poiste-raamat „Viimane Valgesulg“ (1967) või Kersti Merilaasi luuletus „Rüvetatud jõgi“ kogust „Kuukressid“ (1969). 1970. aastate ja järgneva kümnendi lastekirjandus (nt Aino Perviku „Kunksmoor“) pakub sellest vaatevinklist rohkesti huvi. 1970.–1980. aastad olid aga nn ökorahvusluse teke, kus mõte „kaitstes Eesti loodust, kaitseme me eesti kultuuri“ sai ühtlasi laiema soome-ugri kandepinna. Seda võimendasid näiteks Lennart Meri reisikirjad, filmid ja „Hõbevalge“ (1976), Kaljo Põllu kunsti- ja Veljo Tormise helilooming jne. Keskkonnale mõeldes hakkas toona kirjutama Jaan Kaplinski, kes jätkas seda läbi oma loometee, olgu siis ökoloogiateemalises esseistikas või luules.

1972 – aasta pärast Lahemaa rahvuspargi avamist – avastati Rakvere fosforiidi-maardla ning ühtlasi sai alguse esialgu mitteavalik fosforiidikaevandamise vastane tegevus, mis võis nn fosforiidisõjana avalikult lahvatada alles 1987, aga jättis jälje juba siis ka ilukirjandusse Vladimir Beekmani romaaniga „Eesli aasta“ (1979). 1987 protestiti Tallinnas Süda tänava hõlmikpuu kaitseks, mida oleks ähvardanud Lenini puiestee läbimurre. Erinevalt Haabersti hõberemmelgast (2017) jäi see püsti ja selle on jäädvustanud näiteks Rein Pöder (Sander 2020; vt ka Magnus ja Sander 2019).

Fosforiidisõda tõi kaasa meelevaldused ja sellest kasvas omakorda välja populaarne Eesti Roheline Liikumine (1988), mille juhatusse valiti ühe liikmena Lennart Meri ja mis 1989 registreeriti esimese ametliku parteina NLKP kõrval. ERL sai 1990. aasta valimistel Ülemnõukogusse 8 kohta, kus pandi alus Eesti Vabariigi ökosüsteemipõhisele looduskaitsele ning otsustati tuumaenergeetika moratorium aastani 2000 – Sillamäe jäätmeoidla „uraanimülka“ likvideerimine oli meie 1990. aastate suurim keskkonnaprojekt (Kaasik 2020, 172).⁵ Suletud linnast võime lugeda Andrei Hvostovi mälestuslikust „Sillamäe passioonist“ (2011, täiendatud trükk 2014) ja putinistist vene kirjaniku Olga Pogodina-Kuzmina romaanist „Uraan“ (2019, eesti k 2020). 1988. aastal algasid Roheliste rattaretked, millest esimene ja teine retk olid otseselt ajendatud murest Virumaa keskkonna pärast ning jätkuks fosforiidisõjale. Fosforiidisõjas ja selle järellainetuses sündisid Jüri Leesmendi ja Alo Mattiiseni „Ei ole üksi üksi maa“ (1987) ning Tiina Kippeli „Virumaa laul“ (1988). Eesti taasiseseisvudes hakati välja andma represseeritute mälestusi ning muuhulgas peegeldavad vangide memuaarid ka sunnitööd põlevkivikaevandustes.

21. sajandil on inimesi kaasa tõmmanud eelkõige mets, metsasõda ja pesitsusrahu, vabaühenduste ning kohalike elanike valvsus *versus* metsaga tegelevate ettevõtjate visioon või RMK, aga ka vastuoluline metsarahva müüt, mida on kinnistanud Valdur Mikita (Jonuks ja Remmel 2020). 2018. aastal lõpuks tselluloositehase ehitamise vastu

5 Tõnis Kaasiku andmetel kanti Nõukogude tuumapärandina Kesk- ja Ida-Euroopa riikide uraaniobjektide andmebaasi 8000 objekti, Sillamäe oli neist keskkonnaohhtlikkusest neljandal kohal (Kaasik 2020, 184).

toimunud Emajõe kett⁶ Tartus oli ent üks suuremaid taasiseseisvusaja massimeeleavaldusi (Kõiv 2020). Seal kõneles rahvale ka luuletaja Kristiina Ehin, tsiteerides Betti Alverit. Uus lahinguväli on formeerumas energeetika, aga ka riigikaitse valdkonnas.

2011. aastal asutati Keskkonnaajaloo Keskus KAJAK Tallinna Ülikooli juures sooviga koondada kogu Eesti keskkonnahumanitaare. See oli varem õhinapõhiselt ja mitmete organisatsioonide raames (Eesti Kirjanduse Selts, Jakob von Uexkülli Keskus, Eesti Semiootika Selts) tegutseva keskkonnahumanitaaria institutsionaliseerumise algus Eestis. Tänu õpetamistöölle on keskkonnahumanitaaria uurimissuund järjest enam levinud ka Eesti ülikoolides ja on ilmunud ja valmimas järjest rohkem uurimistöid bio- ja ökosemiootikast, loomaajaloo, kliimaajaloo ja -aktivismi ning toiduajaloo teemadel.

4. Selle numbrī sisust

Käesoleva numbrī kaastööd keskenduvad Eesti keskkonnaliikumistele nende väga mitmekesistes ajaloolistes avaldumisvormides nn pikal 20. sajandil ja nende kajastustele Eesti kultuuris. Erinumbri avaartikkel osutab aga, et meie kaasaegsetel kliimaprotestidel on olulisi sarnasusi juba 17. sajandil aset leidnud kliimamässudega üle Euroopa. Keskkonnateemad ongi olulisel määral suunatud tulevikku, kuna nende uurimise kaudu üritatakse lahendada eeskätt minevikus tekitatud probleeme, et meie tulevik kultuuri ja inimkonnana oleks üldse võimalik. Seega on ka käesoleva numbrī üldiseks paatoseks vaadata tagasi toimunud kultuurilistele protsessidele selleks, et otsida jätkusuutlikumaid viise eelseisvaga toimetulekuks. Kultuurilooliste allikate interpreteerimine mitte keskkonda ja kultuuri vastandaval, vaid neid lahutamatu tervikuna nägeval moel on tänapäevases humanitaarias juba laialt levinud praktika, kuid on näha, et see ei ammenda ennast veel niipea. Antropotseeni ajastul saab üha enam selgeks, et inimliiki ja inimkultuuri ei saa vaadelda lahus keskkonnast, milles need toimivad, ega mõjudest, mida nad sellele jätavad – nagu ka vastupidi: keskkonnatingimused suunavad kultuuri teinekord vägagi huvitavatel viisidel.

Keskkonnaliikumiste erinumbri avaartikkel Ulrike Plathi ja Kaarel Vanamõldri sulest käsitleb kliima ja kultuuri vastasmõjusid 17. sajandi esimesel poolel Johannes Gutsblaffi teose „Lühike teade ja õpetus vääralt pühaks peetud Võhandu jõest Liivimaal“ (1644) näitel, asetades selle varasematest uurimustest pisut erinevate diskursside konteksti, varauusaegsete teoloogiliste ja konfessionaalsete debatide taustale, mis arutlevad ilma (või kliima) muutumise põhjuste üle. Plath ja Vanamõlder ütlevad ülevaate lõpetuseks: „Eesliinil ei ole sellises interpretatsioonis aga

6 2016–2018 sündmuste ajajoone leiab siit: <https://tehas.vikerkaar.ee/ajajoon/>.

enam rahvuslikud pinged, vaid hoopis keskkonnamuutused ning nendega toimetulek keerulistel aegadel.“ See kõlab äärmiselt tänapäevaselt.

Järgmises artiklis hüpatakse ajatelge mööda juba 20. sajandisse, sõdadevahelisse Eestisse: Karl Hein võtab vaatluse alla loomakaitseaktivisti Erich Kattenbergi tegevuse trajektoori, kasutades allikana peamiselt ajakirjanduslikke materjale. See ei ole pelgalt isikulugu, vaid paigutub nii kohalikule vaikiva ajastuga päädinud taustale kui ka laiemalt Euroopa ja Venemaa loomakaitseliikumise konteksti. Nagu Plath ja Vanamölder, osutab ka Hein, et sellistel 21. sajandi probleemidena tunduvatel teemadel nagu kliimaprotestid või loomaõiguslus on ajaloolised juured minevikus.

Järgneb neljast artiklist koosnev plokk, mis käsitleb keskkonnateemade ilmne-
mise viise nõukogudeaegses kultuuris, kunstis ja kirjanduses. Elle-Mari Talivee artikkel võtab vaatluse alla viljaka tõlkija, kirjaniku ja publitsisti ning omaaegse tippkirjandusfunktsionääri Vladimir Beekmani teosed keskkonnaajaloolisest vaatevinklist. Beekmani lastekirjanduse vormi valatud Aatomiku-lood osutuvad äärmiselt huvitavateks allikateks, milles leidub tähelepanuväärseid paralleele toona Nõukogude Liidu suuresti salastatud aatomitööstusele. Kust tuleks otsida keskkonnamõtte algimpulssi ja arengut nõukogude kirjanduses? Väited väärivad edasist uurimist ka arhiiviallikate põhjal.

Lisaks kirjandusele ei saa nõukogude kontekstis kuidagi alahinnata kunsti ning laiemalt visuaalkultuuri rolli keskkonnateadlikkuse kujunemises, nagu osutab Linda Kaljundi. Kui läänes vormusid keskkonnamured ja -protest vabatahtliku aktivismina, siis autoritaarsetes kommunistlikes riikides seda vabadust ei olnud. Sestap kanaliseerus rohujuure tasandi keskkonnamure meil eri laadi kunstilistesse väljendusvormidesse. Kujutava kunsti näitel võime rääkida retrospektiivsest pöördest kui viisist olevikuprobleemidega tegelemiseks.

Väliskaastöö Soomes töötava ungari teadlase Viktor Páli sulest küsib, kuidas toimib keskkonnakaitse retoorika ja praktika tasandil autokraatlikes ühiskondades. Külma sõja järgse mustvalge narratiivi „vastukarva“ lugemisel leiame mitmesuguseid viise, kuidas ka idablokimaades on võimalik näha keskkonnakaitseliisi jõupingutusi. Páli artikkel annab hea teoreetilise mudeli edasiseks aruteludeks, eristades liberaalset ja autoritaarset keskkonnakaitset ning vaadates lähemalt, kuidas riigisotsialism rakendas keskkonnakaitse propagandavankri ette.

Kaastöö ajaloolaselt Olev Liivikult ehk arhiivimaterjalidele tuginev põhjalik ülevaade „Vastuseisust protestideni: võitlus fosforiidikaevanduste vastu 1970. ja 1980. aastate Eestis“ avab fosforiidikaevandamise vastaste avalike protestide eel-lugu ja -tingimusi, rõhutades muuhulgas ka ajakirjanduse rolli selles protsessis. Pea-asjalikult toimus diskussioon valitsuse ja teadlaste tasemel, kuid glasnosti tingimustes said sekkuda ka ajakirjanikud. Ajakirjanikele omakorda andis toekat materjali

tolleks ajaks Nõukogude Liidus juurdunud tava: kodanike ja töökollektiivide kirjutatud kaebekirjad. See kõik tekitas tudengiprotestide laine, mida võiksime pidada „lääneliku“ aktivismi üheks esmaseks avalduseks sovetiaja lõpu perioodil.

Keerukaid ja kompleksseid keskkonnakaitselisi probleeme käsitleb artikkel „Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel“, mille autorid on uurimiserühma liikmed Tõnno Jonuks, Atko Remmel ja Ulla Kadakas ning semiootik Lona Päll. Nemad rakendavad keskkonnakommunikatsiooni- ja konfliktiteooriaid, et harutada lahti loodus- või kultuuriobjektide kaitset puudutavaid olukordi, kus tekib arendajate ja kaitsjate vastasseis: esimesed tahavad olemasolevat olukorda muuta, teised seda säilitada. Konflikti kui probleemide lahendamise viisi ei tasuks aga peljata.

Käesoleva numbri vabaartikkel interlingvistilistest ja intersemiootilistest tõlkeprotseduuridest teatris ning Stanislavski meetodi rakendamisest teatritekstide tõlkes Raili Lassi sulest puudutab küll mõnevõrra teistsuguseid teemasid kui keskkonnaliikumised ning nende avaldused Eesti 20. sajandi kultuuris, kuid omal kombel on tal teatavaid kokkupuutepunkte näiteks keskkonnakonflikte käsitleva artikliga. Ka siin võime eristada konfrontatsioonis olevana lavastamise eri tasandeid, autoreid ning tõlkijaid, kes vahendavad konflikti sisu avalikkusele, lisades sinna mõnikord ka midagi sihtgrupi-spetsiifilist, et tagada sõnumi arusaadavus.

Teoriavahendus toob lugejani kirjandusteadlasest filosoofi ja ökoteoreetiku Timothy Mortoni artikli „Keskkondlus“. Põhjalike kommentaaridega saatesõna on kirjutanud Ene-Reet Soovik ja Kadri Tüür.

Varia rubriigis annab Kati Lindström ülevaate viimasel paaril aastal Läänemere ääres toimunud keskkonnahumanitaaria konverentsidest, keskendudes kahele veebikonverentsile – Stockholmi Kuningliku Tehnikaülikooli juures tegutseva keskkonnahumanitaaria labori eestvedamisel toimunud konverentsile „STREAMS: Transformative humanities“ 3.–6. augustil 2021 ning Tallinna Ülikooli Keskkonnaajaloo Keskuse 10. aastapäeva tähistamiseks toimunud BALTEHUMS II-le (The Second Baltic Conference on the Environmental Humanities and Social Sciences, 1.–2. november 2021). Sellesse ritta võiksime lisada veel viimase pandeemia-eelse ESEHi (Euroopa Keskkonnaajaloo Ühingu) kaheaastakonverentsi korraldamise Tallinna Ülikoolis 2019. aasta augustis, millest saadud eduelamus mõjus kindlasti inspireerivalt ka järgmiste konverentside korraldamisele. Nii STREAMS-il kui ka ESEH-il oli kirjandustekstide uurimine keskkonnahumanitaaria vaatenurgast väärikalt esindatud.

Noorsooprotestide olulisusest Eesti 20. sajandi lõpu keskkonnaliikumises kirjutab Varia rubriigis Tambe Muide, osutades fosforiidisõja tuules tekkinud Rohealiste rattaretkedele. Rattaretkede abil toimus Nõukogude perioodi lõpul oma kodumaa rituaalne „tagasivallutamine“. Looduskaunite kohtade asemel suunduti Nõu-

kogude majanduse ja sõjaväe poolt äralagastatud aladele ja näidati inimestele täie selgusega Nõukogude võimu hoolimatust nende poolt hallatava maa suhtes. Poliitiliste ja keskkonnaprobleemide eristamine on siin väga raske, kui mitte võimatu, sest nad moodustavad ühe läbipõimunud kompleksi.

5. Väljajuhatus. Tänapäevane vaade varasematele keskkonnaliikumistele

Käesoleva erinumbri üheks läbivaks jooneks on leida viisid, kuidas näha minevikulisi keskkonnaaktivismi avaldusi. Ühest küljest aitab see ületada vaikumisi eeldusi selle kohta, millal muutub inimese suhe teda ümbritsevaga selliseks, et ümbritsev defineerub millegi eraldiseisvana – keskkonnana, loodusena. Nagu Timothy Morton osutab, on see eristumine miski, millest peame lähtuma, püüdes mõista probleemi, mille ees on keskkonnaaktivistid võrdsed kõigi ülejäänud inimestega. See võimaldab maha raputada ajalised piirid, kust me looduslust või keskkondlust üldse otsima hakkame. Omal moel osutab iga artikkel sellele, kui pikk on tegelikult keskkonnaaktivismi ajalugu, aga veel enam, kui paljudest paikadest võib selle avaldusi leida. Teisalt pakub loodusluse ja keskkondluse avar käsitus huvitavaid paralleele tänapäeva keskkonnaliikumistega – ülesanne, millega siin väikesemahulist algust teeme.

17. sajandi kliimaaktivismi pindmine erinevus tänapäeva teaduspõhisest võitlusest tuleviku nimel on detailse ajaloolise vaatluse distsipliiniülesesse raamistikku asetamisega ületatav. Katastroofid, ohud ja loodusõnnetused peegeldavad ajalooliselt seda, millised on meie sotsiaalsed suhted ja meie suhted ümbritsevaga. Neid võib ühtmoodi nimetada paljastavateks kriisideks (Sahlins 1972) või laboriteks (Oliver-Smith 1996), mis muudavad ilmseks ühiskonnas peituvad vastuolud ning meie alusvajadused ning -suhted. Keskkonna- ja kliimaprotsesside kogemine agentse, meie tegevusele reageeriva, tervikliku ja inimtegevusega tugevalt seotud nähtusena käivitab tegevuse halveneva olukorra peatamiseks või pidurdamiseks nii 17. kui 21. sajandil. See, kuidas niisugune vastus kujuneda saab ja kuivõrd sellest võib areneda keskkonnaliikumine, sõltub viisist, kuidas keskkonnaprobleemi ja ühiskondlikke mehhanisme koostoimivatena nähakse. Ka ühekordne mäss või väljaastumine osutab veendumusele, et selline seos on olemas ja on võimalik nõuda mingeid muutusi ühiskonnalt, et muutuks midagi keskkonnaga seotut; ent kui selle mõttekäiguga süstemaatilisemalt ei tegeleta, ei pruugi üksikus protestis osalenud edaspidi sama eesmärgi nimel siiski kokku tulla ega protestid toimida „leviku- ja jätkuvusvõimeliste erakordsete sündmustena“ (Annist 2020).

20. sajandi alguse keskkonnaaktivism, eriti selle loomakaitseline pale, leiab paralleele tänapäevasest veganismist ja loomakaitseliikumise üha kõikehaaravamaks muutuvast jätkust: mõlema ajastu empaatiline juur on inimese kui liigi biofilia, liigiülene kaastunne ja inimese sümbiootiliselt arenenud (Sagan 1967) või koguni koosloov (Haraway 2016) olemus. Kui 1920.–1930. aastate loomakaitseliikumine sellise olemuse

tunnetamise ümber kujunes, vastas see igapäevasele ning varjamatule toorusele, millega veel linnapildis kasutusel olevaid loomi, esmajärjekorras hobuseid, koheldi. Julmuse pinnalolek tekitas toorutsemise tunnistajate väe, kes loomakaitseliikumise mõjul olid sellise kohtlemise suhtes tundlikuks muutunud. Ent nagu Karl Hein märgib, on see muutus osa suuremast protsessist, millega „päästame loomi ja parandame inimesi“, aga veel enam, pidades loomade kaitsmist õpetades pühaks igasugust elu, vähendame roimi ja sõdasidki. Olgugi, et sõjad pole kuhugi kadunud, on tänapäeva loomakaitsjate ülesanne hoopis teine – tuua pinnale igapäevaste tunnistajasilmade eest varjatud julmus. Põllumajandusloomade kaitse organisatsioon „Nähtamatud loomad“ osutab sellele takistusele juba oma nimes; veganite vaikne või häälekam seismine oma õiguse eest igapäevaselt toitu tarbides mitte panustada loomadevastasesse julmusesse seisab vastamisi tootmissüsteemis leiduva varjatud vägivallega, mida tarbija hoomata ei suuda. Tänapäeva liikumised on sageli aktiivsed esmajärjekorras sotsiaalmeedias, nad on märksa kirjumad kui sadakond aastat tagasi, sageli omavahel vaenulikudki, ent liiguvad ühtmoodi inimese üha suurema enese kui keskkonda kuuluva olendi äratundmise ja enese kui biosotsiaalse saandiga (Ingold ja Palsson 2013) harmoonias toimimise poole.

Nõukogude aega käsitlevate artiklite panus on nüüdisaegsete keskkonnaliikumiste valguses samuti tähendusrikas. Ühest küljest on see panus metodoloogiline – kuidas uurida pealtnäha vaikiva, aktiivse koondumise võimaluseta ajastu keskkonnaliikumisi? Kust seda kuulda, kui sõnavabadus on piiratud? Páli analüüs külma sõja järgsest ühekülgselt veendumusest sotsialismiaegse keskkonnahoiu ebaadekvaatsuses peegeldab ühtlasi kapitalismi enesekindlat võitjahoiki. Sotsialismitont on jäänud rippuma suure osa Ida-Euroopa kohale, raskendades selgepilgulist ülevaadet loodushävitustlike mehhanismide sarnasusest kõigis tööstuslikes kasvukesksetes majandustes, ja samal ajal ähmastades viise, kuidas loodushoiu saavutamiseks ületati piiranguid sõna- ja ühinemisvabadusele. Kord sellest kõrvulukustavast vaikusest vabanenuna – tuvastades näiteks kirjanduse ja kunsti ning eksperdi sõnaõiguse kui ühiskonda keskkonnateadlikuna hoidnud taustajõu, nagu oma artiklites teevad Talivee, Kaljundi ja Liivik –, saame ka paremini aru, kuidas oli võimalik, et 1980. aastateks olid inimesed juba nii aktiivsed, nagu kirjutavad Liivik ja Muide – isegi kui on selge, et tollase keskkonnaaktivismi juured olid olulisel määral ka rahvuslikes eesmärkides. Kirjandus on olnud ju olulisel määral ka liberaalsete ühiskondade teadlikkuse ja aktivismi mõjutajateks, ning kunst, ehkki vähem juurdepääsetav, on käinud sellega ühte jalga. Praeguste globaalsete kliima- ja keskkonnaliikumiste suhe kirjanduse ja kunstiga on tihe ja sügav ning jõuab ka tänavatele, olgu siis protestikunstina või tänaval etendatavate *performance*'itena, mille taga on sageli ka pärjatud artiste, graafilisi disainereid ja etenduskunstnikke.

Ehkki eesti kunst praegu väga selgelt 21. sajandi keskkonnaprobleemidele otsa vaatab, on loomeinimeste roll protestides vähemärgatav. Paraku jääb vähemärgatavaks ka suur osa proteste. Eesti keskkonnaliikumised oleks justkui 1990. aastatest pigem takerdunud kui jõudu juurde saanud, justkui kinnitades Páli teesi, et liberaalsed demokraatiad ei ole kuidagi soodne, või vähemalt soodsam pinnas keskkonnaliikumistele, kui seda oli sotsialismi viljatutes tingimustes leiduv keskkonnateadlikkus ja sellest võrsuv tegevus. Inetute konfliktide, mahategemise, naeruvääristamise õhkkond, konstruktiivsuse puudus keskkonnakonfliktides, mida kirjeldavad Jonuks ja kaasautorid, võitluse lootusetus olukorras, kus aktivistide vastas seisab kuhtuva riigi asemel võimas ärilobi, mis rullub looduslase või keskkondlase ees lahti keset masstaapset globaalset keskkonnahävingut ja kliimamuutust, ei loo sugugi olukorda, kus keskkonnaliikumiste jaoks oleks võimalused avaramad. Energiakriisi ja pideva vaesuse kasvu eest hoiatamise keskel on raske oodata rahvahulkade tunglemist keskkonnaprobleeme lahendama. Võimalik, et ka rahvuslikud argumendid, mille toel on võidetud mitmeid lahinguid hiiesõdades, ei toimi kuigi hästi 21. sajandi potentsiaalsete aktivistide, sh noorte ja globaalprobleemide pärast muretsejate jaoks, kelle seas pole rahvuslik teema tihti enam nõnda käivitav.

Samal ajal on huvitav märkida pandeemiaperioodil esile tõusnud vaktsiinivastaste ja eri kontrollimeetmete vastu astunud aktivistide osalist kattumist keskkonnateadlikumate, sageli maapiirkondadesse kolinud inimestega. Ent nende väljastumiste lõhestav mõju on pigem pärssinud koondumist. Ühiskonnas, kus sidususega pole lood just kõige paremad, võib oletada, et koonduda suudetakse lokaalselt, üksikute aktivistide toel tõusnud teadlikkuse ja muutmissoovi mõjul. Üldisemad ja globaalsemad teemad, mille raamistusse suur osa lokaalseid probleeme küll tõesti jääb, ei suuda enda ümber aga koondada elatusega hädas olevaid masse. Ka kliimakriisi tagajärgedele pühendunud – need, kes lootuse muutusteks suurel määral kaotanud on – mõtlevad siiski lokaalselt ja Eestist kui ühest küljest suhteliselt hästi positsioneeritud regioonist, teisalt aga paratamatult algava või võimenduva kliimapaguluse sihtmärgist või transiidikoridorist. Siiski on keskkonna- ja kliimaprobleemide globaalsust hoomavate inimeste hulk siiski arvestatav (Annist jt 2023), ent nende koondumine toimub suurel määral vaikselt, märkamatu, eemal avalikust pilgust ja sageli ka teadlaste tähelepanust.

Ent küsimusele, kas keskkondlusest ja tema uurimisest on tõepoolest abi tappidest lahti läinud maailmas või on ta koos oma pikkade juurte ja rohkete seostega läbi kukkunud ajalooline fenomen (Dauvergne 2018), vastab meie kogumik üsna üheselt: keskkondlusest ja selle uurimisest on absoluutselt ja igati kasu. Keskkonnaaktivism on üks kõige kestvamaid ja efektiivsemaid viise, kuidas tõsta elanikkonna keskkonnateadlikkust (Smith 2021; Ollitrault 2022). Keskkondluse uurimine aga näitab meile, et

tegemist pole mingi täna-eile väljamõeldud moodsa, väljastpoolt pealesurutud nähtusega, vaid inimese biofilse olemusega, mis kestab läbi aja ja ajastute, ei sõltu poliitilisest formatsioonist ega isegi majanduse tüübist, isegi kui mõni poliitiline või majanduse vorm kipub seda tugevalt alla suruma.

Allikad

Annist, Aet. 2020. „Introduction: Performance, Power, Exclusion, and Expansion in Anthropological Accounts of Protests.“ – *Conflict and Society* 6 (1): 183–200. <https://doi.org/10.3167/arcs.2020.060111>.

Annist, Aet, Bianca Plüschke-Altöf, Piret Vacht, Joonas Plaan ja Mirjam Rennit. 2023. „Kliimamure kui inimeste ja keskkonna suhete vahendaja.“ – *Eesti inimarengu aruanne 2023: Vaimse tervise valdkonna arengud Eestis*, toimetanud Merike Sisask. Tallinn: SA Eesti Koostöö Kogu. Ilmumas.

Annus, Epp. 2020. „Ökodigitaalne Eesti: rahvusloome metonüümlised protsessid 2010. aastatel.“ – *Vikerkaar* 35 (12): 33–45.

Attfield, Robin. 2021. *Environmental Thought. A Short History*. Medford: Polity Press.

Atwood, Margaret. 2012. „Rachel Carson's Silent Spring, 50 years on.“ – *Guardian*, 7. detsember.

Brain, Stephen. 2010. „The Great Stalin Plan for the Transformation of Nature.“ – *Environmental History* 15 (4): 670–700. <https://doi.org/10.1093/envhis/emq091>.

Brain, Stephen ja Viktor Pál. 2019. „Introduction.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 1–10. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061>.

Brulle, Robert ja Christopher Rootes. 2015. „Environmental Movements.“ – *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, toimetanud James D. Wright, 763–768. Oxford: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.91016-X>.

Carmin, JoAnn ja Barbara Hicks. 2002. „Triggering Events. Transnational networks, and the Development of Czech and Polish Environmental Movements.“ – *Mobilization* 7 (3): 305–324. <https://doi.org/10.17813/maiq.7.3.nv3226643761t786>.

Čísař, Ondřej. 2010. „Externally Sponsored Contention: The Channeling of Environmental Movement Organizations in the Czech Republic after the Fall of Communism.“ – *Environmental Politics* 19 (5): 736–755. <https://doi.org/10.1080/09644016.2010.508305>.

———. 2022. „Rhapsody in Green. Environmental Movements in East Central Europe.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 32–44. Oxford, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-4>.

Contreras Ameduri, Clara. 2021. *Women Writing Birds. Pioneering American Ornithologists of the 19th Century*. Virtuaalnäitus. <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/women-writing-birds>. Vaadatud: 27. november.

Dauvergne, Peter. 2018. *Environmentalism of the Rich*. Cambridge: MIT Press.

Doyle, Timothy ja Sherilyn MacGregor. 2014. „Through the Green Kaleidoscope: Environmental Movements around the World.“ – *Environmental Movements around the World. Shades of Green Politics and Culture*, toimetanud Timothy Doyle ja Sherilyn MacGregor, 1–19. Oxford: Praeger.

- Fagan, Adam. 2000. „Environmental Protests in the Czech Republic: Three Stages of Post-Communist development.“ – *Czech Sociological Review* 8 (2): 139–156. <https://doi.org/10.13060/00380288.2000.36.12.03>.
- . 2001. *Environment and Democracy in the Czech Republic: The Environmental Movement in the Transition Process*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- Fagan, Adam ja JoAnn Carmin. 2011. *Green Activism in Post-Socialists Europe and the Former Soviet Union*. London, New York: Routledge.
- Galbreath, David J., toim. 2010. *Contemporary Environmentalism in the Baltic States: From Phosphate Springs to 'Nordstream'*. London ja New York: Routledge.
- Grasso, Maria ja Marco Giugni, toim. 2022. *The Routledge Handbook of Environmental Movements*. Oxford, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680>.
- Guha, Ramachandra. 2020. *Environmentalism: a Global History*. New York: Longman.
- Hinchman, Lewis ja Sandra K. Hinchman. 2001. Should Environmentalists Reject the Enlightenment? – *The Review of Politics* 63 (4): 663–692. <https://doi.org/10.1017/S0034670500032125>.
- Ingold, Tim ja Gíslí Palsson, toim. 2013. *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139198394>.
- Haraway, Donna. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham NC: Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11cw25q>.
- Janáč, Jiří. 2019. „Planned Environment in a Socialist Dictatorship. Complex Water Management and Soil Improvement in Moravia.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 125–144. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-7>.
- Jehlička, Petr. 2001. „The New Subversives – Czech Environmentalist after 1989.“ – *Pink, Purple, Green: Women's Religious, Environmental and Gay/Lesbian Movements in Central Europe Today*, toimetanud Helena Flam, 81–94. Boulder: East European Monographs.
- Jehlička, Petr ja Kerstin Jacobsson. 2021. „The Importance of Recognizing Difference: Rethinking Central and East European Environmentalism.“ – *Political Geography*, nr 87, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2021.102379>.
- Jonuks, Tõnno ja Atko Remmel. 2020. „Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele.“ – *Keel ja Kirjandus* 63 (6): 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>.
- Jørgensen, Finn Arne, Unnur Birna Karlsdóttir, Erland Mårald, Bo Poulsen ja Tuomas Räsänen. 2013. „Entangled Environments: Historians and Nature in the Nordic Countries.“ – *Historisk Tidsskrift* 92 (1): 9–34. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2013-01-02>.
- Kaasik, Tõnis. 2020. *Keskkonna rakkes elu*. Tallinn: T. Kaasik.
- Kaljundi, Linda. 2018. „Uusmetsik Eesti.“ – *Vikerkaar* 33 (7/8), 68–80.
- Kimla, Pjotr. 2016. „Polish Environmental Movements during the Political Transformation (1980–1989).“ – *Ecology & Safety*, nr 10, 463–472.
- Lukas, Liina, Ulrike Plath, Kadri Tüür ja Jaan Undusk, toim. 2011. *Umweltphilosophie und Landschaftsdenken im baltischen Kulturraum. = Environmental Philosophy and Landscape Thinking*. collegium litterarum 24. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Koitjärv, Teet. 2010. „Eesti kaitsealade ajajärgud.“ – *Eesti Loodus* 5: 14–16.

Kukk, Toomas. 2010. „Soodesõda ei lõpe kunagi. Botaanik Ann Marvetit küsitlenud Toomas Kukk.“ – *Eesti Loodus* 9: 34–39.

Kõiv, Henri. 2020. „Tehas, mis lõhestas ühiskonna.“ – *Vikerkaar* 35 (3): 31–112.

Magnus, Riin ja Heldur Sander. 2019. „Urban Trees as Social Triggers: The Case of the Ginkgo Biloba Specimen in Tallinn, Estonia.“ – *Sign System Studies* 47 (1/2): 234–256. <https://doi.org/10.12697/SSS.2019.47.1-2.09>.

McGrath, Sean J. 2019. *Thinking Nature: An Essay in Negative Ecology*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9781474449281>.

McKibben, Bill. 1989. *The End of Nature*. New York: Random House.

Oliver-Smith, Anthony. 1996. „Anthropological Research on Hazards and Disasters.“ – *Annual Review of Anthropology* 25 (1): 303–328. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.25.1.303>.

Ollitrault, Sylvie. 2022. „Environmental Movements in Western Europe: from Globalization and Institutionalization to a New Nodel of Radicalization in the Twenty-first Century?“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 19–32. Oxford ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-3>.

Osborn, Fairfield. 1948. *Our Plundered Planet*. London: Faber and Faber.

Pavasars, Ivars. 2014. „Environmentalism in Latvia: Two Realities.“ – *Journal of Baltic Studies* 45 (1): 39–55. <https://doi.org/10.1080/01629778.2013.836829>.

Pál, Viktor. 2021. „Toward Socialist Environmentalism? Scientists and Environmental Change in Modern Hungary.“ – *Environment and History*. <https://doi.org/10.3197/096734021X16076828553395>.

Pepper, David. 1984. *The Roots of Modern Environmentalism*. London, New York: Routledge.

Pickard, Sarah, Benjamin Bowman ja Dena Arya. 2022. „Youth and Environmental Activism.“ – *The Routledge Handbook of Environmental Movements*, toimetanud Maria Grasso ja Marco Giugni, 521–537. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367855680-40>.

Plath, Ulrike. 2023. „Animal Abolitionism and Early Environmentalism in Late Nineteenth Century Riga.“ – *Baltic Human-Animal Histories: Relations, Trading, and Representations from an Entangled Perspective*, toimetanud Linda Kaljundi, Anu Mänd, Ulrike Plath ja Kadri Tüür. New York: Peter Lang. Ilmumas.

Plath, Ulrike ja Kaarel Vanamölder. 2018. „Loomad suurlinnas: loomakaitse ja loomaõiguslus 19. sajandi Liivimaal.“ – *Horisont* 52 (2): 32–37.

Sagan, Lynn. 1967. „On the Origin of Mitosing Cells.“ – *Journal of Theoretical Biology* 14 (3): 225–74. [https://doi.org/10.1016/0022-5193\(67\)90079-3](https://doi.org/10.1016/0022-5193(67)90079-3).

Sahlins, Marshall. 1972. *Stone Age Economics*. New York: de Gruyter.

Sander, Heldur. 2020. „Ei lähe meil meelest üks puuke seal Tallinna linnas.“ – *Sirp*, 17. jaanuar.

Silveira, Stasy J. 2004. „The American Environmental Movement: Surviving through Diversity.“ – *Boston College Environmental Affairs Law Review* 28 (2). <http://lawdigitalcommons.bc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1194&context=ealr>. Vaadatud: 6. detsember 2022.

Sloam, James, Sarah Pickard ja Matt Henn. 2022. „Young People and Environmental Activism: The Transformation of Democratic Politics.“ – *Journal of Youth Studies* 25 (6): 683–691. <https://doi.org/10.1080/13676261.2022.2056678>.

Smith, Matthew. 2021. „Concern for Environment Reaches Record High in YouGov Top Issues Tracker.“ – *YouGov*, 9. november. <https://yougov.co.uk/topics/politics/articles->

reports/2021/11/09/concern-environment-reaches-record-high-yougov-top. Vaadatud: 7. detsember 2022.

Szulecka, Julia ja Kacper Szulecki. 2019. „Between Domestic Politics and Ecological Crises: (De) Legitimization of Polish Environmentalism.“ – *Environmental Politics*. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1674541>.

Szulecki, Kacper. 2011. „Hijacked Ideas: Human Rights, Peace, and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourse.“ – *Eastern European Politics and Societies* 25 (2): 272–295. <https://doi.org/10.1177/0888325410387643>.

Tucker, Richard. 2019. „Conclusions and Perspectives.“ – *Environmentalism under Authoritarian Regimes. Myth, Propaganda, Reality*, toimetanud Stephen Brain ja Viktor Pál, 214–222. London ja New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351007061-12>.

Tüür, Kadri. 2004. „Alma Toom, looduskirjanik Vilsandilt.“ – *Eesti Loodus* 6: 22–25.

———. 2021. „Vaba mõtlemine, keeruline lugemine.“ – *Keel ja Kirjandus* 64 (4): 331–336.

Velicu, Irina. 2019. „De-growing Environmental Justice: Reflections for Anti-mining Movements in Eastern Europe.“ – *Ecological Economics*, nr 159, 271–278. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.01.021>.

Vogt, William. 1948. *Road to Survival*. London: Faber and Faber.

Ward, Paul, Libby Robin ja Sverker Sörlin. 2018. *The Environment: A History of an Idea*, Baltimore. MD: Johns Hopkins University Press.

Ulrike Plath – PhD, baltisaksa uuringute ja keskkonnaajaloo professor Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis ja Eesti Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Teadustöös on ta peamiselt tegeleenud 18. ja 19. sajandi uuringute, baltisaksa kultuuri- ja kirjandusajalooga ning keskkonnaajalooga rahvusülesest perspektiivist. Ta on tegeleenud toidu-, kliima- ja loomaajalooga ja juhtunud mitmeid teadusprojekte keskkonnaajaloo alal.

E-post: plath[at]tlu.ee

Elle-Mari Talivee – PhD, Tallinna Ülikooli teadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur. Lisaks töötab ta kirjandusnõustajana Eesti Kirjanduse Teabekeskuses. Ta uurib linnade kujutamist kirjanduses, kirjanduslikku keskkonnaajalugu ning keskkonnateadlikkuse kujunemist.

E-post: ellemari[at]utkk.ee

Kadri Tüür – PhD, Tallinna ülikooli teadur Eesti Teadusfondi uurimisprojektis PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad“ ja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia pärandtehnoloogia-uuringute alase ajakirja *Studia Vernacula* peatoimetaja. Aastatel 2018–2021 oli ta Eesti Keskkonnaajaloo Keskuse

KAJAK juhataja. Tema doktoritöö rakendas semiootilist metoodikat kirjalike loodusrepresentatsioonide analüüsimisel, peamised uurimisvaldkonnad praegu on ökokriitika, ökofeminism, nn sinine keskkonnahumanitaaria ja loomade kujutamine.

E-post: [tyyr\[at\]tlu.ee](mailto:tyyr[at]tlu.ee)

Aet Annist – PhD, sotsiaalanthropoloog, Tallinna Ülikooli vanemteadur ja Tartu ülikooli etnoloogia osakonna kaasprofessor. Tema doktoritöö (University College London, 2007) vaatles sotsialismijärgset sotsiaalset fragmenteerumist ja ilmajätu maapiirkondades kogukonnaarengu programmide kontekstis. Sellest uurimistööst on välja kasvanud laiem fookus ühiskondlikule kollapsile järgnevatele, aga ka eelnevatele muutustele sotsiaalsuses. Just viimasega on seotud ka Annisti käsilolev välitöö keskkonna- ja kliimaprotestijate ning kliimakollapsiga kohanejate hulgas Eestis ning Suurbritannias.

E-post: [aet.annist\[at\]ut.ee](mailto:aet.annist[at]ut.ee)

From Nature Contemplation to Activism: A Special Issue on Environmentalism

Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, Aet Annist

Keywords: environment, nature, environmentalism, movements, literature

The introduction to the special issue of Methis on Estonian environmentalism provides an overview of the phenomenon of environmentalism and its spread across political periods, economic formations, and regions. The essay starts by contextualising the central concepts of the issue, 'environmentalism' and its possible translation into Estonian as 'keskkondlus', and its relationship with the concept of 'nature'. At the end of the 1980s, amidst a deepening awareness of environmental crisis, some authors announced 'nature' to have met its end. While this end has become widely accepted within environmental discourse, the approach clashes with the traditional thinking about the beauty of nature and its strong bonds with national identities. To foster discussion and to bridge the discursive and ideological gap between the two perceptions, the authors of the articles use the concept as an umbrella term for both paradigms.

The second part of the introductory article discusses East European environmentalism, drawing attention to the research into erroneous assumptions regarding the lack of environmental activism within the Soviet Union. Before its brief heyday in the 1980s, East European environmentalism was hidden within economy, policy, society and culture. However, its roots went deeper, reaching back to 18th- and 19th-century thought, to Baltic German – and later Estonian – early voluntary associations and the value seen in the homeland and its natural objects. The founding of animal and nature protection societies in the late 19th century was an early practical outcome, and similar thought became pronounced in print culture. In early 20th century, several nature protection areas were established, and people became avid consumers of popular science journals – an interest that would continue throughout the Soviet period. The 1970s saw an environmental movement to protect the wetlands of Estonia which were in danger of being drained. Throughout the 20th century, also fiction reflected the prevailing views of nature and emerging concerns about the environment.

The issue's opening article by Ulrike Plath and Kaarel Vanamölder takes us back to the 17th century to demonstrate the possibility of climate movements more than three centuries ago. This is followed by Karl Hein's case study that depicts in detail the emergence of animal protection in Estonia a hundred years ago in the context of local and regional history. The next four articles focus on different aspects of environmental movements in the Soviet period. Elle-Mari Talivee retells the story of the peculiar character of Atom-Boy created by the childrens' author Vladimir Beekman who depicts in this form the various developments in the Soviet nuclear industry. This example from children's literature is paralleled by similar environmental concerns expressed in visual arts, as outlined in Linda Kaljundi's article. In a more theoretical take on liberal and autocratic environmental protection, Viktor Pál discusses the Soviet propagandistic use of environmental issues. Olev Liivik contextualises the protests against phosphorite mining in the 1970–80s within the wider trends in the Soviet Union, including the practice of sending letters of complaint to the media, and the various waves of environmental dissent. The discussion of a more compact case of the so-called Green Cycling Tours by Tambet Muide demonstrates the same increasingly oppositional stance that took hold in the 1980s. Regarding the post-

Soviet era, Tõnno Jonuks, Lona Päll, Atko Rimmel and Ulla Kadakas analyse the various conflicts that have emerged around natural and cultural objects protected by law since the 1990s. In the freestanding article of the issue, Raili Lass writes on interlinguistic and intersemiotic procedures of translation in the theatre but, as our introductory essay suggests, points of convergence may be found here with the discussion of staging of conflicts in environmental protection. In the “Theory in Translation” section Timothy Morton’s classic discussion of environmentalism is published in Ene-Reet Soovik’s translation, accompanied by introductory remarks from the translator and Kadri Tüür.

The final part of the issue’s introduction offers a comparative and interdisciplinary take on the themes discussed. The revelatory nature of historical events of any era, especially natural disasters or the conditions of their unfolding, uncovers the socio-environmental relations that push people to respond. Whether or not such responses become environmental movements depends on the context that either recognises or ignores human embeddedness in the environment. Searching for such parallels connects 21st century climate activism and 17th century upheavals, animal protection in the 1920s and a hundred years later. The Soviet period allows a simultaneous scrutiny of both the limited and ideological take on the apparent lack of Soviet environmentalism as well as the methodological challenges of finding the footprints of hidden awareness and activism. Unearthing this from literature, art and the restrained presence of expert voices also provides an explanation to the sudden explosion of activism in the 1980s. The silence of the next decades further proves that there is nothing obvious in the ways in which environmentalism can take hold of society, which demands precise and detailed inquiry such as provided by the authors of this special issue.

Ulrike Plath is Professor of Baltic-German Studies and Environmental History at the School of Humanities of Tallinn University and Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. Her main fields of study have been 18th and 19th century studies, history of Baltic German culture and literature, and environmental history. Her recent research covers food history, climate and animal history; she has been the Principal Investigator of several research grants on these topics.

E-mail: plath[at]tlu.ee

Elle-Mari Talivee is Researcher at Tallinn University; Senior Researcher at the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences. She also works as a literary adviser at the Estonian Literature Centre. Her research focuses on literary urban studies and environmentalism in literature.

E-mail: ellemari[at]utkk.ee

Kadri Tüür is PhD, researcher in the project “Estonian Environmentalism in the 20th Century: Ideology, Discourses, Practices” at Tallinn University. She served as the head of the Estonian Centre for Environmental History (KAJAK) from 2018 to 2021. She is also Editor-in-Chief of *Studia Vernacula*, the journal of the Estonian Native Crafts Department of the University of Tartu’s Viljandi Culture Academy. Her PhD thesis applied semiotic methods to the analysis of written nature representations and her current research interests include ecocriticism, ecofeminism, blue humanities and animal representations.

E-mail: tyyr[at]tlu.ee

Summary

Aet Annist is a social anthropologist, Senior Researcher in the project “Estonian Environmentalism in the 20th Century: Ideology, Discourses, Practices” at Tallinn University and Associate Professor at the Ethnology Department of the University of Tartu. Her PhD research from UCL focused on post-socialist rural fragmentation and dispossession in the context of community development programmes, which she has expanded in her later research to sociality in change, both post- and pre-collapse. In relation to the latter, she is currently doing fieldwork amongst environmental protest and adaptation groups in Estonia and the UK.

E-mail: aet.annist[at]ut.ee